

DAVID F. GOOD

Gazdasági átalakulás Közép- és Kelet-Európában

Történelmi kitekintés

Bevezetés

Az egykori keleti tömbben 1989-ben lejátszódott drámai események a „köztes területek” („the lands between”) országait alapvetően új útra indították. A valószínű jövőről folyó viták szembeállítják azokat, akik a régió gyors „nyugatisodását” részesítik előnyben azokkal, akik szerint kedvezőbb lenne egy sokkal fokozatosabb változás, s akiknek fenntartásaik vannak egy teljesen kifejlődött piaczgazdasági rendszerrel szemben. A jelen tanulmányban a vita gazdasági oldalára kívánok összpontosítani.

Az, hogy az egykori keleti tömb országai számára hasznos a „nyugati” orientáció, magától értetődő. Legnyersebb formájában azonban ez a nézet néhány alapvetően téves elgondolást is tükröz a régióról, és figyelmen kívül hagy egy alapvető tételt – azt, hogy egyetlen forradalom sem hagy maga után üres lapot, amelyre a jövő írható lenne. A forradalmi események tipikusan két ellentétes erőt foglalnak magukban: egyrészt a régit elsöpörve új lehetőséget teremtenek az új rend felépítésére, másrészt azonban a múltból továbbható folyamatokat magukkal hordozva leszűkítik ezen új rend végleges alakját. Közép-Európa hatékony átalakulási stratégiájának egyaránt figyelemmel kell lennie a keleti tömb összeomlásában rejlő folyamatosságra és törésre.

A megoldás kulcsa az, hogy Közép- és Kelet-Európa jelenlegi átalakulását hosszútávú átalakulási folyamatának fényében vizsgáljuk, amelynek során dinasztikus irányítás alatt álló agrártársadalmak sorából az európai államrendszer iparosodott országai alakulnak itt ki. Az elmúlt két évszázad során a nyugat-európai országok a modern gazdasági növekedést vegyes kapitalista gazdasági rendszerekkel és a világ gazdaságba való magasszintű integrációval valósították meg. Ezzel ellentétben Oroszország, majd később a Szovjetunió késleltetett gazdasági fejlődésen ment keresztül, nemlétező kapitalista intézményekkel és csak gyenge nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal. Közép-Európa országai „köztes területet” alkotnak mind földrajzi helyzetüket, mind hosszútávú gazdasági fejlődési folyamataikat tekintve. Ausztria (és az 1939 előtti Csehszlovákia is) sokkal inkább a nyugat-európai ösvényen haladt, Bulgária és Románia szorosabban kötődött az orosz, majd a szovjet mintához, míg Magyarország, Jugoszlávia és Lengyelország valahol e két út között található. Tanulmányom a „köztes terület” gazdaságtörténetére építve azonosítja a múlt néhány olyan örökségét, amely a jelenlegi helyzetet alakítja, és amely egy kiegyensúlyozottabb és realiztikusabb jövőkép kulcsát jelentheti.

A gazdasági elmaradottság dimenziói és időzítése

A kutatók jól ismerik a nemzetközi jövedelemszintek összehasonlításának veszélyeit, különösen a teljesen különböző gazdasági rendszerű és a fejlődés különböző szintjein álló országok összehasonlítása esetén. Ám még akkor is, ha a rendelkezésre álló adatok nagy hibalehetőséget rejtenek, azt mutatják, hogy a volt keleti tömb gazdasági rendkívül lemaradtak Európán belül. Az 1989-es adatok szerint ezek az országok a 23 európai ország rangsorának alsó felében találhatóak. A volt keleti tömb országai közül a legmagasabb jövedelemszinttel rendelkező Csehország csupán a 13., míg a legalacsonyabb jövedelemszintű Románia a 20. e sorban.¹

Az európai gazdaságtörténet csak alapfokú ismerete is arra utal azonban, hogy Közép- és Kelet-Európa gazdasági elmaradottságának eredete messze a múltba nyúlik vissza. Az okokat legalábbis az újkor kezdetéig vezetnünk vissza, amikor a protoindusztrializáció csírái megjelentek Nyugat-Európa vidéki területein, Kelet-Európában pedig elterjedt a „második jobbság”.² Milyen mértékben következménye a jelenlegi lemaradás a kommunista korszaknak szemben ezzel a hosszú nyugat-kelet egyenlőtlenességgel az európai kontinensen? Segíthet a válaszban, ha a hosszútávú fejlődést négy időszakban vizsgáljuk meg: az 1870 előtti időszakban, az első világháborút megelőző négy évtized folyamán, a századunk két világháborúját elválasztó négy évtized alatt és az 1945 utáni időszakban.

A Habsburg Birodalom, amely a mai Közép- és Kelet Európa nagy részét magában foglalta, középpontban állt azon a gazdasági lejtőn, amely az újkor elején egyre meredekebbé vált. Kelet és nyugat felé is kötődött, viszonylagosan lemaradva Franciaországtól, de Oroszországhoz képest fejlettebben. Ráadásul az elterpeszkedő Habsburg Birodalom maga is határozott nyugat-keleti különbségeket mutatott.³ Nem tudjuk, hogy milyen gyorsan fejlődtek Közép- és Kelet-Európa gazdaságai a Habsburg uralom alatt az első évtizedekben, de az 1. táblázat tanúsága szerint nem tudtak lépést tartani Nyugat-Európa és az Egyesült Államok gazdaságával. 1870-re már a Habsburg Birodalom mint egész egy főre eső GDP-értéke az Egyesült Államokénak egyharmada felett volt valamivel, míg az Egyesült Királyság-belinek egyharmada alatt maradt némileg – ez a szakadék minden bizonnyal nem volt ilyen hatalmas száz évvel korábban. Ezen felül a birodalmon belüli regionális egyenlőtlenességek a nagyobb európai gazdasági lejtő képét tükrözték: a birodalom nyugati területein a jövedelemszintek kétszer-háromszor magasabbak voltak, mint a keletiek.⁴

Az 1. táblázat azt is mutatja, hogy az Egyesült Államok gazdasági vezető erővé válása 1870 és az első világháború között egybeesett azzal, hogy a viszonylagos szint leromlott szinte minden európai országban, a Habsburg uralom alatt álló területeket is beleértve. Egy alaposabb vizsgálat azonban megerősíti azt a korábbi munkát, amely megkérdőjelezi a régióknak a Habsburg uralom utolsó évtizedei alatt mutatott gazdasági teljesítményének pesszimista értékelését.⁵ Bár az Egyesült Államokkal szembeni lemaradása fokozódott, a Habsburg Birodalom gazdasága gyorsabban növekedett a 19. század végén, mint a legtöbb európai gazdaság, Németországot is beleértve. Ráadásul megkezdődött a birodalmon belüli regionális jövedelmi egyenlőtlen-

ségek kiegyenlítődése az első világháborút megelőző évtizedekben.⁶ A hatást az 1. táblázat mutatja. 1870 és 1910 között fokozódott Közép- és Kelet-Európa nagy részének lemaradása az Egyesült Államokkal szemben, de a szakadék kevésbé tágult Közép- és Kelet-Európa esetében, mint másutt. Röviden tehát azt mondhatjuk, hogy a 19. század végén a régió elkezdett felzárkózni Nyugat-Európa fejlettebb országaihoz.

Az instabilitás és stagnálás általános jellemzői mellett az 1910–1950 közötti időszakban tovább nőtt a legtöbb európai gazdaság – beleértve a Habsburg Birodalom utódállamai is – hátránya az Egyesült Államokkal szemben. Akadtak kivételek: keleten a Szovjetunió, nyugaton Finnország, Norvégia, Svédország és Svájc gyorsabban fejlődött, mint az Egyesült Államok. De 1910 és 1950 között tágult a szakadék a legtöbb európai gazdaság és az Egyesült Államok között. Európán belül Közép- és Kelet-Európa államainak teljesítménye nem tűnik sem jobbnak, sem rosszabbnak az európai átlagnál. Mindenesetre az 1870-es, 1910-es és 1950-es adatok világosan mutatják azt, ami még az európai gazdaságtörténet felületes olvasatából is nyilvánvaló – hogy a kommunista rezsimok az 1945 utáni Közép- és Kelet-Európában a viszonylagos gazdasági elmaradottság nehéz örökségét vették át, s a régióban a jövedelemszintek átlagosan az egyesült államok-beli egy főre eső GDP egynegyedét-egyharmadát érték el.

Első pillantásra az 1. táblázat azt mutatja, hogy a volt keleti tömb gazdaságai meglehetősen jó teljesítményt nyújtottak a hidegháború alatt. Mivel a jövedelmek gyorsabban nőttek Közép- és Kelet-Európában, mint az Egyesült Államokban, fejlődött a régió viszonylagos pozíciója is a világ leggazdagabb gazdaságával szemben. Ez az eredmény azonban elhalványodik, amint figyelembe vesszük azt, hogy a II. világháború után minden európai gazdaság gyorsabban fejlődött az amerikaiénál. Az 1. táblázat adatainak alaposabb vizsgálata azt mutatja, hogy a felzárkózás üteme sokkal gyorsabb volt a nyugat-európai országokban, mint a keleti tömb gazdaságaiban. Habár a keleti tömbben szintén „gazdasági csoda” ment végbe, szélesebb európai kontextusban vizsgálva gyengébb teljesítményt nyújtottak, különösen ha tekintetbe vesszük 1950-es alacsony kiindulópontjukat.

A legjobb bizonyítékot talán Ausztria, az egyetlen keleti tömbön kívüli közép-európai ország szolgáltatja arra a feltevésre, hogy a kommunizmus maga is hozzáadott ahhoz az elmaradáshoz, amelyet örökölt a múlttól. Ausztria a régióban az egyik legrosszabb teljesítményt nyújtotta a két világháború között, de oly mértékig vált részesévé az 1945 utáni nyugat-európai gazdasági csodának, hogy jóval megelőzte keleti szomszédait.⁷

Ezek a hosszútávú adatok jobb távlatot adnak a kommunizmus tanulmányozásához. Közép- és Kelet-Európa majd kétszáz év modern gazdasági fejlődése után ugyanannyira le volt maradván az Egyesült Államoktól 1987-ben, mint 100 évvel korábban. A volt keleti tömbbéli rezsimok bűne nem az, hogy ezek okozták volna a lemaradást, hanem az, hogy hátráltatták a múltból örökölt viszonylagos lemaradás leküzdését.

Az adatok arra is utalnak, hogy a jelenlegi feladat jóval elrettentőbb, mint ami Nyugat-Európa előtt állt az első, illetve a második világháború után. A harmadik világ országainak többségével összehasonlítva a volt keleti tömb gazdaságaiban magasabb szintű az emberi tőke és a modern technológia.

Mégis, a fejlesztés feladata mindkét esetben hasonló – az intézményi alapok megteremtése a hosszútávú gazdasági fejlődéshez.

Nemzetközi gazdasági viszonyok

A Szovjetunió külső birodalmának összeomlása véget vetett Európa két különálló, jobbára független gazdasági tömbre való mesterséges felosztásának is.⁸ A rugalmatlan kétoldalú kereskedelmi egyezmények, a külföldi befektetés alacsony aránya és a nemzetközi migráció komoly korlátozása a keleti tömb számára gyenge gazdasági integrációt hozott. A magasszintű multilaterális kereskedelem, nagyarányú külföldi befektetés és a nemzetközi migráció szempontjából viszonylag nyitott határok ugyanakkor a Nyugat számára szoros gazdasági integrációt eredményeztek. Közép-Európa gazdaságai, mint „köztes terület” átfedést jelentettek a két tömb között. A legtöbbjük a Szovjetunióval munkamegosztásban működött, amely kedvező kereskedelmi egyezményekre épült; a világpiaci árnál olcsóbban importáltak alapanyagokat és energiát, és a késztermékeket a világpiaci árnál magasabbért exportálták. Ezzel szemben Ausztria szorosan hozzákapcsolódott Nyugat-Európa gazdaságaihoz, különösen a Német Szövetségi Köztársasághoz.

Nyilvánvaló, hogy a volt keleti tömbnek az Európai Közösséggel való integráció felé kell mozdulnia, s ezt felismerte Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország, amelyek gyorsan kérték s meg is kapták a társult ország státusát. A nyugathoz fűződő szorosabb szálak rövid távon nehézségekhez vezetnek, ám a hosszútávú haszon az lesz, hogy a nemzetközi verseny aláássa az energiapazarló, környezetszennyező ipar megerősített pozícióját, és helyet teremt a régió komparatív előnyeire építő gazdaság számára. Az 1945 után Nyugat-Európába erősen és sikeresen integrálódott Ausztria ismét jó bizonyíték arra, hogy a szoros gazdasági kötődés kiépítése Nyugat-Európával a legfontosabb prioritások között kell, hogy szerepeljen új Közép- és Kelet-Európai szomszédai számára.

De a kép így sem teljes. A Szovjetunió által rájuk kényszerített kereskedelmi és beruházási minták (patterns) megszűnte után a közép- és kelet-európai országok új kapcsolatokat fognak keresni. Természetesen nehéz most megrajzolni a jövőbeli folyamatok részleteit, de valószínű, hogy kialakulnak majd a régió belüli intenzívebb gazdasági kapcsolatok, még akkor is, ha nő a régió gazdasági kötődése az Európai Közösséghez. A régió belüli különbségek a források és a technológiák tekintetében nagyobb arányú tőke- és munkaerő-áramláshoz, valamint fokozott áruforgalomhoz vezetnek Közép-Európa határain belül. Ráadásul az intézményes együttműködést a közös problémákkal való szembesülés, például a Duna szennyeződése, ki fogja kényszeríteni.

Európa II. világháború előtti gazdaságtörténete ezen a téren is megerősíti, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok nem engedik meg, hogy az egyes közép- és kelet-európai országok egyszerűen egymás hátán, bakugrással bejussanak az Európai Közösségbe. Ehelyett inkább azt valószínűsíti ez a korszak, hogy egy komplexebb, kontinensméretű specializáció és munkamegosztás részesei lesznek. A 19. században a gazdasági erők (a vasút) és a politikai erők (szabadkereskedelmi mozgalom és a vámuniók létrejötte a

német államok között, a Habsburg Birodalmon belül és az egységesített Itáliában) radikálisan csökkentették a javak, a tőke és az emberek szabad európai áramlásának mind természeti, mind jogi akadályait.⁹ A források és a kereskedelem előre kiszámíthatóan áramlott a korábbi századokban kialakult nyugatkeleti lejtő mentén. A tőke keletre áramlott Északnyugat-Európa fejlettebb területeiről – Franciaországból, Angliából, Németalföldről és Rajna-Weszfáliából. Az emberek Közép- és Kelet-Európa agrárterületeiről nyugatra vándoroltak (sokan végül az Újvilágba). A nyugat-európai ipar termékeit Kelet-Európa mezőgazdasági termékeire cserélték. Ugyanakkor a források eloszlása és a modern technológia egyenetlen elterjedése megakadályozta, hogy ezen vonalak mentén teljes regionális specializáció alakuljon ki. A nyugati magasabb jövedelmű gazdaságok is exportáltak mezőgazdasági termékeket, ugyanakkor az alacsonyabb bérek vagy specializált technológiai eljárások révén a keleti alacsonyabb jövedelmű gazdaságok is exportáltak ipari termékeket.

A mai Közép- és Kelet-Európa nagy része a Habsburg gazdasági egység keretében részese volt e növekvő 19. századi nemzetközi munkamegosztásnak. Ahogyan a birodalom regionális egyenetlenségei az európai egyenlőtlenséget tükrözték, ugyanúgy ismétlődött interregionális kapcsolataiban Európa általános gazdasági kapcsolatainak jellege.¹⁰ Az 1848-as forradalmak után a vasút kiépítése csökkentette a szállítási költségeket, és a birodalom formálisan vámunióvá vált. A birodalmon belüli nyugat-keleti lejtő mentén Bécs a keletre irányuló tőke és a nyugatra áramló munkaerő szűrőjeként működött.¹¹ A nyugati területek ipari termékei a keleti régiók mezőgazdasági termékeire cserélődtek. De itt is egyre növekvő arányban szerepeltek néhány keleti terület exportjában a feldolgozott élelmiszerek, félkész- és késztermékek gyártói. Magyarország például saját ipari szerepét a malomiparban találta meg.¹²

A birodalom régiói gazdaságilag eléggé függtek egymástól, amint azt belső kereskedelmükhöz képest alacsony szintű külkereskedelmük is mutatja. Ez különösen igaz volt Magyarországra és Galícia keleti területeire, amelyek nagymértékben támaszkodtak a birodalmi piacra, szemben az alpesi vagy cseh területekkel, amelyek viszonylag jobban integrálódtak a nyugat-európai piacokba.¹³ Az egyensúlyt tekintve az áruk, a pénztőke és a munkaerő áramlása csökkentette az árak, kamatok és bérek különbségeit, ami azt mutatja, hogy a birodalom gazdasági egysége kezdett valósággá válni.¹⁴ A növekvő gazdasági integráció és a mégis növekvő regionális jövedelmkülönbségek kettőssége mégsem teszi egyedivé a Habsburg Birodalmat, hanem inkább ez a tipikus a modern gazdasági fejlődés korai szakaszában levő gazdaságok számára.¹⁵

1919-ben a korábbi Habsburg területek népeinek politikai kapcsolataiban éles törést jelez a Habsburg Birodalom feldarabolása utódállamokká. Ez azonban nem vezetett automatikusan új gazdasági kapcsolatokhoz. Ami korábban az áruk és források belső (interregionális) forgalma volt, az most külső (nemzetközi) forgalommá vált. E forgalom erősségét mutatja, hogy annak ellenére is fennmaradt, hogy az utódállamok kormányai tudatosan igyekeztek azt megszüntetni.¹⁶ Az utódállamok kormányai a nemzeti ipar felépítése érdekében protekcionista gazdaságpolitikát folytattak, és arra

törekedtek, hogy a korábban Bécs felügyelete alá tartozó cégeket államosítsák (nosztrifikáció). A 2. táblázat kereskedelmi adatai azonban azt mutatják, hogy a protekcionizmus ugyan az általános kereskedelmi volumen csökkenéséhez vezetett, de nem okozott hirtelen változást a nemzetközi forgalomban. Ausztria és a többi utódállam részesezése egymás kereskedelméből még mindig jelentős arányt tett ki a két világháború között. A bankokra vonatkozó adatok is azt jelzik, hogy Bécs pénzügyi ellenőrzése a korábbi Habsburg országok fölött inkább csak jogi formában változott, mint a valóságban.¹⁷

Lehet, hogy nem valósul meg a visszatérés az együttműködésnek arra a szintjére Közép- és Kelet-Európában, ami a Habsburg Birodalom alatt működött. A két világháború közötti évek azonban – amikor a kooperációs szálak kiépítésének feltételei sokkal rosszabbak voltak, mint manapság – arra utalnak, hogy az 1945 utáni időszak kivétel volt a régió hosszútávú nemzetközi gazdasági kapcsolatait tekintve. A jövőben a volt keleti tömb országai közötti gazdasági interakció és a közöttük és Ausztria közötti együttműködés is erősödni fog, még akkor is, ha a régió Nyugat-Európához közeledik.

Az állam és a gazdasági intézmények

Közép-Európa jelenlegi gazdasági átstrukturálódása a nemzetközi gazdaságpolitikai diskurzus alapvető változása közepette zajlik. Az 1970-es évek végétől a fejlett, kapitalista gazdaságokban sok támadás érte a kormányhivatalokat mint a gazdasági bajok fő okozóit. A kormányzati beavatkozás mértékének csökkentését irányzó dereguláció és adócsökkentés lett a gazdaságpolitika kulcsszava. Már jóval 1989 előtt széles körben elismerték a szocialista világ központi tervezésének káros hatásait. A döntéshozást decentralizáló gazdasági reformok még a legridegebb tervgazdaságokban is közhelyekké váltak.¹⁸ A kommunizmus összeomlása a tervgazdaság teljes hitelvesztését hozta a volt keleti tömbben. Mind kívülről, mind belülről a „piacok megteremtése” és a „privatizáció” iker-mantrája hatotta át az átalakulás irányelveinek kialakítását.

Bőséges bizonyítékok állnak rendelkezésre annak a nézetnek az alátámasztására, hogy a szovjet típusú gazdasági tervezés túlduzzasztott és elnyomó állami szektorával kiszívta a keleti tömb gazdaságainak életerejét. A növekvő szakadékot ezek és nyugat-európai párjaik között már említettük. Ausztria, a központi tervezés rugalmatlan igáját elkerülő egyetlen közép-európai állam gazdasági fejlődésének gyors üteme erős érv a tétel bizonyításához. Ráadásul Magyarország korai kísérletezése a privatizált mezőgazdasággal és decentralizált döntéshozatallal („gulyáskommunizmus”) azt mutatja, hogy a kelet-európai államok közül azoknak a teljesítménye volt a legjobb, amelyek a legmesszebb merészkedtek a gazdasági reformok útján.

Mégis elveszett valami a szabad piaci retorika hullámaiban. A nyugat-európai gazdasági csoda az állami beavatkozás és a piaci erő hierarchikus koordinációinak nagy dózisaira alapult.¹⁹ A francia indikatív tervezés és a svéd jóléti állam tipizálják a gazdasági fejlődés „vegyes” kapitalista keretét Nyugat-Európában a 2. világháború utáni időszakban. Itt ismét érdemes egy pillantást vetni Ausztriára, amely valóban Nyugat és Kelet közötti ország volt, nem csak földrajzi értelemben, hanem gazdasági rendszere természetét tekintve is.²⁰

Ausztria kiterjedt jóléti államot hozott létre, szívből elfogadta a keynesi forradalmat, sőt saját „osztrák-keynesi” stabilizációs politikát dolgozott ki, és rendkívül erős neo-korporatív intézményi berendezkedést valósított meg, a „szociális partnerséget”, hogy ellenőrzése alatt tartsa a béreket és az árakat. Fontosabb azonban az, hogy ipari termelésének több, mint 25 százalékát állami vállalatok adták. Hogyan értelmezhetők ezek az adatok Ausztria gazdasági csodájának intézményi háttere alapján? Viszonylag nagy állami szektorának volt-e tulajdonítható Ausztria sikere, mint a vegyes kapitalista Nyugat-Európa legszocialistább államának, vagy viszonylag kis állami szektorának, mint a szocialista Közép-Európa legkapitalistább államának?

Tulajdonképpen mindkét értelmezésnek vannak előnyei, ami azt jelzi, hogy a jelen feltételek között nehéz elképzelni olyan hatékony, fejlődést hozó gazdaságpolitikát Közép-Európában, amely nem ad lényeges szerepet az államnak. A volt szocialista gazdaságok előtt álló fejlődés feladata hatalmas. Az infrastruktúra fejlesztése, a termelés és kereskedelem új intézményeinek megteremtése, az átalakulás társadalmi feszültségének kezelése nem oldható meg egyedül magángazdasági úton. Ezek a feladatok aktív állami szektort kívánnak meg, amely jóval kisebb és jóval kevésbé elnyomó, mint a tipikus tervgazdálkodásban, ám jóval nagyobb és hajlamosabb a közbeavatkozásra, mint amit a „sokkterápiát” javasló nyugati szakértők ajánlanak.

A meglehetősen méretű állami szektor Kelet-Európában nem csak a felzárkózás logikájából következik. Gyökerei visszanyúlnak a régió prekomunista múltjába is. A merkantilista korszakban (1500–1750) a centralizált államok, különösen Nyugat-Európában, a gazdasági élet főszereplőivé váltak. Az államépítő merkantilista doktrína elismerte a politikai és gazdasági hatalom szoros kölcsönös függését. A centralizált bürokratikus államok méretükben és befolyásukban úgy növekedtek, ahogy bekebelezték a földrajzilag szétszórt politikai és gazdasági hatalmi egységeket, amelyek Európát a középkorban jellemezték. Ahogy a központi kormányok hatalomra kezdtek szert tenni a költségvetési ügyek és az alkotmányozási politika fölött, ugyanez történt potenciálisan (jó és rossz értelemben is) a gazdasági ügyekben.

A Habsburg Birodalomban a gazdagság és hatalom ikerkívánsága a 18. században került a középpontba.²¹ Mária Terézia és II. József alapvető gazdasági reformokat támogatott, különösen a mezőgazdaságban, amint a monarchia nagyhatalmi státusának fenntartásához szükséges kiadások kezdtek meghaladni a kormány bevételeit. A 19. században Nagy-Britannia és Észak-Európa modern gazdasági fejlődése destabilizálta az európai nagyhatalmi politikát. 1848 forradalmait túlélve a Habsburg korona ismét alapvető reformokat vezetett be a mezőgazdaságban, pénzügyekben, kereskedelemben és a szállításban, hogy így dúcolja alá nagyhatalmi státusát.²² A gazdasági életbe való állami beavatkozás hagyománya az 1867-es kiegyezés után is folytatódott, még akkor is, amikor a gazdaságpolitika néhány fontos területén a hatalom külön bécsi és budapesti kormányok között oszlott meg. A kutatók helyesen kérdőjelezik meg azt a nézetet, hogy a kormánypolitika alapvető támogatást adott a gazdasági fejlődésnek a Habsburg Birodalomban, és hogy ezt „piaci erők” hiányában tette.²³ Az azonban tagadhatatlannak tűnik, hogy a gazdasági fejlődést érintő döntéshozatal a birodalomban éppúgy jött „felülről”, mint „alulról”. Adam Smith „láthatatlan keze” egyre láthatóbbá válik,

ahogy kelet felé haladunk a 19. századi Európában. Habár Alexander Gerschenkron nézetét az összehasonlító európai iparosodottságról darabjaira szedték, Közép- és Kelet-Európáról mint a források elosztása és a jövedelemelosztás hierarchikus módjainak színteréről alkotott képe sok értéket hordoz.²⁴

A birodalom összeomlása az I. világháborúban és szétbomlása utódállamokká a párizsi békeszerződésekkel nem szüntette meg az állami beavatkozás hagyományát a korábbi Habsburg területeken: az csupán új formában jelentkezett. Ami korábban a birodalom periferáján volt regionális hatalmi központ, az most az utódállam központi hatalmává vált. A két világháború közötti Közép- és Kelet-Európában az állam valódi részvétele a gazdasági életben jóval túlnőtte azokat a szűkre szabott kereteket, amelyeket az uralkodó liberális ortodoxia előírt számára.²⁵ Az új utódállamok közhivatalnokainak foglalkozniuk kellett a háború utáni demobilizáció problémáival, valamint a hiperinfláció pusztító következményeivel is. Általánosabban megfogalmazva újra kellett alakítaniuk a termelés, kereskedelem és politikaformálás létező intézményeit, valamint újakat kellett létrehozniuk a korábban Bécsben székelő funkciók ellátására. A nagy gazdasági válság még nagyobb volumenű állami beavatkozáshoz vezetett a külkereskedelem kontrollja, az alapvető termékek árának támogatása és bilaterális kereskedelmi egyezmények kötése érdekében.

Az állam mint aktív szereplő jelentőségét a két világháború közötti Közép- és Kelet-Európában Ausztria példájával illusztráljuk, ahol az állam viszonylag passzív volt.²⁶ Mind a belső feszültség (az uralkodó elitek körében sokan kételkedtek abban, hogy az 1919 utáni Ausztria életképes [lebensfähig] volt), mind a külső nyomás (a Népszövetségi kölcsönök liberális gazdaságpolitikához kötése) immobilizálta az osztrák államot mint hatékony gazdasági szereplőt. Talán ennek következményeként Ausztria sokkal hevesebb hiperinflációtól szenvedett az 1920-as években, majd pedig mélyebb válságtól az 1930-as években, és általában véve lassabb volt a fejlődési üteme, mint a többi utódállamnak.

Ezzel szemben a II. világháború utáni Ausztria érdekes ellentétet mutat, vagyis annak modelljét, „ami lehetett volna”, ha szomszédai nem váltak volna a Szovjetunió külső birodalmává. Ezek az országok, melyek osztoztak Ausztriával a közös történelmen és problémákon, gyorsabb gazdasági növekedésnek is indulhattak volna egy erősen vegyes kapitalista gazdasági rendszer esetén, jelentékeny állami tulajdonnal, valamint neokorporatív intézményekkel.²⁷

Összefoglalás

1989 eseményei Közép-Európa gazdasági életének immár negyedik nagy megrázkódtatását jelentették az utóbbi száz év során. Az első a 19. század végén jelentkezett, amikor a modern gazdasági fejlődés egyenetlen elterjedése a Habsburg Birodalomban megfosztotta gyökereitől a hagyományos agrártársadalmakat. Az I. világháború és a Habsburg-monarchia felbomlása volt a második sokk, amely megszakította a Habsburg-uralom alatt álló területek gazdasági egységét. A II. világháború és a hidegháború jelentette a

harmadik és talán legpusztítóbb megrázkódtatást azzal, hogy a „köztes terület” szívéen keresztül osztotta ketté Európát. Minden esetben az átmeneti periódusokat fájdalomossá és nehezzé tette a gazdaság merevsége, a társadalmi feszültségek és a politikai instabilitás. Minden európainak érdeke, hogy a jelenlegi, negyedik átmenet másképp alakuljon.

A hatékony átmenet politikájának Közép- és Kelet-Európában figyelembe kell vennie a keleti tömb összeomlásából származó folytonosságokat és töréseket egyaránt. Különösen figyelnie kell a három legfontosabb örökségre, amelyek még a kommunizmus előtti időből származnak – a viszonylagos gazdasági elmaradottságra, a régióon belüli nemzetközi kötelékekre és az államnak a gazdasági életben való szerepvállalására. Ezek az örökségek arra utalnak, hogy szükség van olyan stratégiákra, amelyek 1) elősegítik a világ-gazdaságba való beintegrálódást, de felismerik a magán a régióon belüli együttműködés lehetőségét is, és 2) lebontják a központi tervezést, míg határozottan felhasználják az állam hatalmának eszközeit a hosszútávú gazdasági növekedés biztosítására és következményeinek kezelésére. Amilyen mértékben elhanyagolják a stratégiák kidolgozói ezeket a múltbéli örökségeket, annnyival növelik egy újabb nehézségekkel terhes átmenet lehetőségét a régióon az utolsó száz év során bekövetkezett negyedik megrázkódtatásában.

1. táblázat

Felzárkózás és lemaradás Európában
Egy főre eső GDP mutatók (1870–1987)
(jelenlegi, 1989 előtti határok)
(US=100)

Ország	1870	1910	1950	1987
Egyesült Államok	100,0	100,0	100,0	100,0
Északnyugat Európa				
Egyesült Királyság	113,4	80,6	62,0	69,3
Belgium	87,5	65,7	46,4	64,8
Hollandia	88,9	62,9	52,9	67,5
Franciaország	65,4	49,2	45,2	70,6
Németország	54,1	49,3	37,3	73,4
Svájc	73,6	58,7	68,3	76,4
Észak-Európa				
Dánia	65,4	63,0	58,0	74,1
Finnország	39,8	32,9	38,9	70,2
Norvégia	51,2	39,9	51,1	87,3
Svédország	54,5	48,4	57,7	77,6
Mediterráneum				
Olaszország	52,1	40,3	31,3	66,7
Portugália	40,0	22,2	20,2	42,6
Spanyolország	48,5	41,4	25,0	47,3

Közép- és Kelet-Európa				
Habsburg Birodalom	36,5	34,2	–	–
* Ausztria	58,7	50,5	31,6	64,4
* Csehszlovákia	45,7	42,0	38,6	46,0
* Magyarország	29,7	33,4	33,7	44,3
* Lengyelország	23,9	21,5	27,2	30,1
* Jugoszlávia	25,1	19,1	14,4	30,2
* Románia	22,2	23,5	13,3	28,8
Bulgária	–	20,5	16,3	32,9
Oroszország (Szovjetunió)	38,6	26,2	33,7	44,0

Jegyzetek és források

1870 és 1910:

* A Habsburg Birodalom utódállamainak és területeinek mutatói.

1870 és 1910: Az utódállamok esetében a mutatókat Good, David: Estimating Pre-1914 Incomes in the Post-1919 Successor States of the Habsburg Empire: Supplementary Notes and Tables. Center for Austrian Studies Working Paper Series, 93–8. 1993. Supplement, 3. táblázata alapján számítottuk ki. Románia és Lengyelország esetében 1870-re és 1910-re valamint Jugoszlávia esetében 1870-re az adatok a jelenlegi államok egykori Habsburg területeire vonatkoznak. A többi állam esetében az adatokat Maddison, Angus: Measuring European Growth: The Core and the Periphery. In: Growth and Stagnation in the Mediterranean World in the 19th and 20th Centuries. Leuven, 1990. c. munkájának 1^a táblázata, 83.o. alapján számítottuk.

1950 és 1987: Minden állam esetében (és Jugoszláviára 1910-re) a mutatókat Maddison 1990. 1^a táblázat, 83.o. alapján számítottuk. Részletesen lásd: Good 1993. Table A-1.

2. táblázat

A közép-európai kereskedelem 1919 után

Részesedés Ausztria teljes külkereskedelméből

	1924		1937		1989	
	export	import	export	import	export	import
Németország	0,131	0,149	0,148	0,161	0,358	0,439
Utódállamok	0,478	0,509	0,326	0,395	0,071	0,052
Egyéb	0,391	0,342	0,526	0,444	0,571	0,509
Összesen	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

Részesevés Csehszlovákia teljes külkereskedelméből

	1924–26		1935–37	
	export	import	export	import
Németország	0,207	0,294	0,146	0,166
Ausztria	0,181	0,075	0,088	0,044
Más utódállamok	0,191	0,183	0,144	0,136
Egyéb	0,421	0,448	0,622	0,654
Összesen	1,000	1,000	1,000	1,000

Részesevés Magyarország teljes külkereskedelméből

	1924–26		1935–37	
	export	import	export	import
Németország	0,103	0,148	0,236	0,250
Ausztria	0,356	0,218	0,177	0,178
Más utódállamok	0,370	0,413	0,118	0,237
Egyéb	0,171	0,221	0,469	0,335
Összesen	1,000	1,000	1,000	1,000

Források:

Ausztria: Stankovsky, Jan: Neue Dimensionen für den Ost-West-Handel. WIFO-Monatsberichte. 5. 373.

Csehszlovákia: Drabek, Z.: Foreign Trade Performance and Policy. In: Kaser, M. C. – Radice, E. A., Eds.: The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975. Vol. I. Oxford, 1985. 490., 497., 511., 518. alapján számított adatok.

Magyarország: Drabek 491., 498., 512., 519. alapján számított adatok.

Jegyzetek

1. The Economist, 1990. július 7. 15. UN, OECD, IMF és CIA adatok alapján.
2. Nyugat-Európa protoindusztrializációjáról áttekintést ad: Kriedte, Peter–Medick, Hans–Schlumbohm, Jürgen: Industrialization before Industrialization. Cambridge and New York, 1981.; Kelet-Európáról lásd a Millward, Robert: The Early Stages of European Industrialization: Economic Organization under Serfdom Explorations in Economic History, 21. 1984. c. tanulmányában tárgyalta és az ott idézett műveket.
3. Lásd: Good, David: The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914. Berkeley, 1984. c. könyvem, különösen a 2. és az 5. fejezetet.
4. Lásd: Good, David: The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870–1910, Journal of Economic History, 54 (1994). 2. táblázat, valamint a szövegben hozzájuk tartozó kifejtés.

5. Mind a pesszimista, mind a revizionista álláspont áttekintésére lásd: Good 1984. 1–10.
6. Ezek az eredmények megerősítik korábban már közölt következtetéseimet (Good 1984. 148–156.) a birodalom regionális diszparitásainak útjairól, amelyeket sokkal kevésbé szisztematikus bizonyítékokra alapoztam. Szemben állnak azonban John Lampe-vel (Lampe, John: *Imperial Borderlands or Capitalist Periphery? Redefining Balkan Backwardness, 1520–1914*. In: Chirot, Daniel, ed.: *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley, 1989. 193.)
7. Havlík, Peter: *A Comparison of Purchasing Power Parity and Consumption Levels in Austria and Czechoslovakia*. *Journal of Comparative Economics*, 9. 1985. 178–190. megerősíti Kelet-Európa Ausztria mögötti elmaradásának általános jellegét a II. világháború utáni időszakban az osztrák és csehszlovák háztartásonkénti jövedelem-vásárlóerő paritás becslésével. Csehszlovákiában 1964 és 1980 között az egy főre jutó háztartásonkénti jövedelem az osztrák szint 77 százalékáról 50 százalékra esett vissza. (4. táblázat és 187. o.)
8. Kelet-Európáról lásd: Holzman, Franklin D.: *The Economics of Soviet Bloc Trade and Finance*. Boulder, Co. 1987.; és Marer, Paul: *The Economics and Trade of Eastern Europe*. In: Griffith, William E., ed.: *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain?* Boulder, Co., 1989.; Nyugat-Európáról lásd: Van der Wee, Herman: *Prosperity and Upheaval: The World Economy 1945–1980*. Berkeley, 1986.
9. Nyugat-Európáról lásd: Pollard, Sidney: *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe, 1760–1970*. Oxford, 1981; az európai perifériáról lásd: Berend Iván–Ránki György: *The European Periphery & Industrialization, 1780–1914*. London, 1982.; Franciaország különleges szerepéről lásd: Cameron, Rondo: *France and the Economic Development of Europe, 1800–1914*. Chicago, 1965.
10. Részletesen lásd: Good 1984. 4. fejezet.
11. A bécsi nagybankok szerepéről a tőkepiacon lásd: März, Eduard: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* Wien, 1968.; és Rudolph, Richard: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. Cambridge, 1976.
12. Magyarország gazdasági növekedésének áttekintését lásd: Berend Iván–Ránki György: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York, 1974.; és Komlos, John: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria–Hungary in the Nineteenth-Century*. Princeton, 1983. 4. fejezet.
13. Eddie, Scott: *The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade, 1882–1913*. *Journal of Economic History*, 37. 1977. 329–358.; és Eddie, Scott: *Austria in the Dual Monarchy: Her Trade Within and Without the Customs Union*. East Central Europe, 7. pt. 2. 1980. 225–247. adatai alapján.
14. Részletesen lásd: Good 1984. 4. fejezet; Mesch, Michael: *Arbeiterexistenz in der Spätgründerzeit-Gewerkschaften und Lohnentwicklung in Österreich 1890–1914*. Wien, 1984.
15. Részletesen lásd: Good, David, ed.: *Regional Inequalities in Developing Economies: Past and Present 1991*. (kétirat), amely külön tanulmányokat tartalmaz a 19. századi Németországról, Egyesült Államokról, és Olaszországról, valamint a 20. századi Indiáról, Kínáról és Thaiföldről.
16. Lásd: März, Eduard: *Austrian Banking and Financial Policy: Creditanstalt at a Turning Point, 1913–1923*. New York, 1984.; Stiefel, Dieter: *Die Grosse Krise in einem kleinen Land: Österreichische Finanz- und Wirtschaftspolitik, 1929–1938*. Wien, 1988. 4. fejezet; Ránki, Gy.–Tomaszewski, J.: *The Role of the State in Industry, Banking, and Trade*. In: Kaser, M. C.–Radice, E. A., eds.: *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*. Vol. II. Oxford, 1986.

17. Lásd: Matis, Herbert: Disintegration and multi-national enterprises in Central Europe during the post-war Years (1918–1923). In: Teichova, Alice–Cottrell, P.L., eds.: *International Business and Central Europe, 1918–1939*. New York, 1983.
18. A részletes kifejtést lásd: Johnson, Paul M.: *Redesigning the Communist Economy: The Politics of Economic Reform in Eastern Europe*. Boulder, Co., 1989.; és Campbell, Robert W.: *The Socialist Economies in Transition*. Bloomington, 1991.
19. Lásd: Shonfield, Andrew: *Modern Capitalism*. London and New York, 1965.; Van der Wee 1986. 7. és 8. fejezet; és Chaloupek, Günther–Teufelsbauer, Werner: *Gesamtwirtschaftliche Planung in Westeuropa: Theoretische Entwicklungen und praktische Erfahrungen seit 1970*. Frankfurt/Main, 1987.
20. A 2. világháború utáni gazdasági fejlődés áttekintését lásd: Kramer, Helmut–Butschek, Felix: *Vom Nachzügler zum Vorbild. Österreichs Wirtschaft 1945 bis 1985*. Stuttgart, 1985. Politikai szempontból lásd: Heinrich, Hans-Georg–Close, Alfred–Ploier, Eduard, hrsg.: *Politische Kultur in Österreich*. Linz, 1989.; Gazdaságpolitika és gazdasági intézmények szempontjából lásd: Abele, Hanns–Nowotny, Ewald–Schleicher, Stefan–Winckler, Georg, eds.: *Handbuch der österreichischen Wirtschaftspolitik*. Wien, 1989. Az osztrák vegyes kapitalizmust komparatív nézőpontból lásd: Freeman, John R.: *Democracy and Markets: The Politics of Mixed Economies*. Ithaca, 1989.; Katzenstein, Peter: *Corporatism and Change: Austria, Switzerland, and the Politics of Industry*. Ithaca, 1984.
21. Matis, Herbert, ed.: *Von der Glückseligkeit des Staates: Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*. Berlin, 1981. számos adalékot tartalmaz a Mária Terézia és II. József alatti gazdaságpolitikához. Komlos, John: *Stature, Nutrition, and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: The ‘Austrian’ Model of the Industrial Revolution*. Princeton, 1990. a kérdés kliometrikus megközelítését kínálja.
22. Részletesen 1848 jelentőségéről a Habsburg gazdaságtörténetben lásd: März 1968. és Matis, Herbert: *Österreichs Wirtschaft: Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I.* Berlin, 1972.
23. Lásd a kifejtést és elemzést: Eddie, Scott: *Economic Policy and Economic Development in Austria–Hungary, 1867–1913*. In: *The Cambridge Economic History of Europe*. vol. 8. Cambridge, 1989.; Huertas, Thomas: *Economic Growth and Economic Policy in a Multinational Setting*. New York, 1977.; Komlos 1983.; Rudolph, Richard: *The Pattern of Austrian Industrial Growth from the Eighteenth to the Early Twentieth Century*. *Austrian History Yearbook*, 11. 1975. 3–25.; Rudolph, Richard: *Social Structure and the Beginning of Austrian Economic Growth*. *East Central Europe*, 7. 1980. pt. 2. 207–224.
24. Geschenkon, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, 1962. kínálja megközelítésének legtisztább megfogalmazását. A 19. századi Ausztriára alkalmazza megközelítését: Gerschenkron, Alexander: *An Economic Spurt that Failed*. Princeton, 1977.; Rudolph, Richard: *Austria, 1800–1914*. In: Cameron, Rondo, ed.: *Banking and Economic Development*. New York, 1972. Geschenkon bank-hipotézisét az osztrák eseményeken vizsgálja. Geschenkon általános kritikáját Ausztria–Magyarország esetében lásd: Good, David: *Austria–Hungary*. In: Sylla, Richard–Toniolo, Gianni: *Patterns of European Industrialization: The Nineteenth Century*. London, 1991.
25. Ránki–Tomaszewski 1986. áttekinti a főbb folyamatokat.
26. Lásd: Stiefel 1988. 2. és 3. fejezet.
27. Ausztria neo-korporatív és vegyes kapitalista rendszerének a volt keleti tömb újjáalakításához „modellként” való felhasználásának általánosabb problémájához lásd: Butschek, Felix: *‘Austrifizierung’ der Oststaaten auch in Wirtschaftspolitik?* *Europäische Rundschau*, 18. 1990. 11–24.; Matis, Herbert: *Österreichs Wirtschaftsgeschichte – ein Modell für Osteuropa? Österreich in Geschichte und Literatur*, 35. 1991. 119–131.